

APIE 1791 m. KONSTITUCIJĄ

Eduardas Monkevičius

2021 m. gruodžio 20 d.

Pirmoji Europoje-1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucija.

2021 metais Lietuva ir Lenkija mini Abiejų Tautų Respublikos 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucijos ir Tarpusavio įžado akto 230-ąsias metines. Atsižvelgdamas į šią sukaktį, 2020 m. gegužės 21 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė nutarimą, kuriuo 2021 metus paskelbė Abiejų Tautų Respublikos Gegužės 3-iosios Konstitucijos ir Tarpusavio įžado metais. 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucija buvo pirmoji parlamentiniu būdu priimta rašytinė konstitucija Europoje ir antroji rašytinė konstitucija pasaulyje – iškilus Apšvietos epochos teisės paminklas. Prof. Mečislovas Jučas taip įvertino 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucijos ir Ketverių metų seimo reformų laikotarpį: „Konstitucija parodė galingą valstybės reformatorių mintį, jų patriotizmą ir pilietinį požiūrį į valstybės likimą. Konstitucija yra ir mūsų protėvių atlikta gili istorinė pamoka, Respublikos simbolis, netgi testamentas ateinančioms kartoms. Lietuva, jos miestai bei miesteliai ir netgi kaimas dar ilgai gyveno Gegužės 3 d. konstitucijos dvasia ir tai parodė savo dažnomis peticijomis caro valdžiai. **Gegužės 3-sios konstitucija** (<https://www.lrs.lt.>sip>portal>).

Istorinė įžvalga.

Svarbiausias to laikotarpio istorinis įvykis Europoje buvo naujos ATR Konstitucijos priėmimas, kurią Seimas priėmė 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija įtvirtino pagrindinius reformų ir valstybės santvarkos organizavimo principus, pakeitė valstybės politinę struktūrą, patvirtintos bajorų, miestiečių ir laisvųjų valstiečių teisės bei privilegijos. Panaikintas karalių rinkimas, įvesta paveldima konstitucinė monarchija. Panaikinta bajorų veto teisė, Seime klausimai buvo sprendžiami balsų dauguma. Valstybės aukščiausioji valdžia pirmą kartą istorijoje suskirstyta į įstatymų leidžiamąją (Seimas), vykdomąją ir teisminę. 1791 m. spalio 20 d. Seimas priėmė „Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymą“, kuriuo buvo įteisintas LDK, kaip lygiateisės Lenkijos partnerės federacinėje valstybėje statusas, nustatytas lygus LDK ir Lenkijos narių skaičius ir lygios teisės bendrose centrinės valdžios institucijose. Sėkmingai vykdyti Ketverių metų Seimo reformas buvo galima dėl pasikeitusios to meto geopolitinės padėties ir jėgų santykio Europoje. 1787 m. prasidėjo Rusijos-Turkijos karas, todėl Rusija buvo priversta išvesti savo kariuomenę iš ATR teritorijos ir negalėjo taip grubiai kištis į jos vidaus reikalus. Karui pasibaigus Rusijos pergale, 1792 m. buvo sudaryta taikos sutartis ir Rusija vėl pradėjo telkti savo kariuomenę ATR pasienyje, ieškojo progos, kaip vėl įvesti savo kariuomenę į ATR teritoriją ir kištis į jos valdymą. Tokia proga atsirado, kai reformų ir Gegužės 3-sios Konstitucijos priešininkai susijungė į Targovicos (Ukraina) konfederaciją ir paprašė Rusijos paramos. Konfederacijos iniciatoriai buvo generolas F.Potockis, etmonai S.Ževuckis, F.K Branickis ir kiti lenkų didikai, viso 14 didikų. Jie reikalavo grąžinti panaikintas privilegijas ir iki reformų buvusią valstybės santvarką. Konfederatai, tarpininkaujant Rusijai 1792 m. balandžio 27 d. pasirašė Targovicos konfederacijos manifestą, o po mėnesio Rusijos kariuomenė, nepaskelbusi karo, keturiose vietose peržengė ATR sieną. Nesulaukusi rimtesnio pasipriešinimo Rusijos kariuomenė be mūšio užėmė Kauną, Vilnių, vėliau Varšuvą ir kitas teritorijas. Rusijos okupuotose teritorijose valdžia atiteko Targovicos konfederatams, kurių vadovu tapo LDK kancleris A. Sapiega. Karalius Stanislovas Augustas, nusivylęs savo kariuomenės galimybėmis priešintis ir nesulaukęs pagalbos iš užsienio, pripažino konfederatų valdžią. Targovicos konfederacija ir Rusijos kariuomenės įvedimas sudarė sąlygas įvykdyti *antrąją ATR teritorijos padalijimą*. 1793 m. sausio 23 d. Rusija su Prūsija sudarė sutartį antrą kartą pasidalyti ATR teritoriją. Austrija tame padalijime nedalyvavo, nes tuo metu kariavo su Prancūzija. Tais pačiais metais ATR buvo priversta pasirašyti traktatą su Rusija, pagal kurį jai atiteko Minsko, Kijevo, Braclavo ir Podolės

vaivadijos, taip pat dalis Vilniaus, Naugarduko, Bresto ir Volynės vaivadijų. Su Prūsija priverstinai pasirašyta sutartimi jai atiteko Vakarinės Lenkijos žemės: Gdanskas ir Torūnė, Gniezno, Poznanės ir kt. žemės, taip pat dalis Krokuvos ir Mozūrijos vaivadijų. ATR neteko apie 50 procentų savo teritorijos ir tapo dar labiau priklausoma nuo užsienio valstybių. Siekdama įteisinti II ATR teritorijos padalijimą ir priversti ją sudaryti naują sąjungos ir garantijos su Rusija sutartį, imperatorė Jekaterina II pareikalavo sušaukti ATR Seimą. Paskutinis ATR seimas Rusijos okupacijos sąlygomis posėdžiavo Gardine 1793 m. birželio-lapkričio mėnesiais. Pradžioje dauguma Seimo narių protestavo prieš ATR teritorijos padalijimą ir naujas sąjungos su Prūsija ir Rusija sutartis, tačiau Rusijos atstovai ėmėsi represijų. Į Seimo salę įsiveržė rusų karininkai, suėmė ir išsivežė 5 protestuotojus ir pareikalavo besąlygiškai patvirtinti ATR teritorijos padalijimą bei pasirašyti naujas sutartis su Prūsija ir Rusija. Seimo nariams buvo pranešta, kad jie bus išleisti iš salės tik po šių sutarčių pasirašymo. 1793 m. rugsėjo 23 d. buvo pasirašyta sutartis su Prūsija, o tą pačių metų spalio 10 d. sutartis su Rusija. Rusijai buvo pripažinta teisė laikyti ATR teritorijoje savo kariuomenę, ją laisvai įvesti ir išvesti, karo atveju vadovauti ATR kariuomenei, sudarinėti tarptautines sutartis tikta su Rusijos sutikimu, atstovauti ATR tose valstybėse, kuriose ji neturi savo pasiuntinių. Seimas priėmė eilę įstatymų, kuriais sumažino ATR kariuomenę iki 15 000 karių, panaikino daugelį Targovicos konferencijos nutarimų, 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucijos galiojimą atkūrė, Rusijai palankią Nuolatinę tarybą ir patvirtino naują ATR konstituciją. Tuo buvo gražinta 1775 metais galiojusi valstybės santvarka.

Ar 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija panaikino Lietuvos vardą.

Lietuvos Respublikos Seime 2021 m. spalio 19 d., dalyvaujant Lenkijos Respublikos prezidentui Andžėjui Dudai ir Lietuvos Respublikos prezidentui Gitanui Nausėdai buvo iškilmingai paminėta šios Konstitucijos 230 metų sukaktis. Abu prezidentai savo kalbose pabrėžė Konstitucijos reikšmę Lietuvos ir Lenkijos valstybių raidai ir ateities kartoms. Kalbėdamas apie Konstitucijos sudėtines dalis- 1791 m. gegužės 5 d. „Valdžios įstatymą“ ir 1791 m. spalio 20 d. „Abiejų Tautų Tarpusavio įsipareigojimo įstatymą“-Tarpusavio įžado aktą, prezidentas Gitanas Nausėda pabrėžė, kad pirmajame įstatyme neišnyko žodžiai „Abiejų Tautų“. Cituoja Trakų kaštelioną Pliaterį, kuris teigė, „*būdama sąjungoje, Lietuva negali būti laikoma provincija bendrame kūne, ji turi būti laikoma viena tauta šalia kitos*“. Tuo tarpu antras 1791 metų spalio 20 d. priimtas „*Abiejų Tautų Tarpusavio įžadas būtent ir atspindėjo natūralią bendros valstybės politinę evoliuciją nuo Liublino unijos iki Apšvietos epochos, kuris šiandien gali būti skaitomas tik kartu su Gegužės 3-iosios Konstitucija., <... galutinai įteisino politinę dvinarystę ir Lietuvos, kaip lygiavertės Lenkijos partnerės federacinėje valstybėje, statusą...>*“ Tačiau Lietuvos ir Lenkijos istorijos tyrėjų tarpe išsiskyrė dvi nuomonės tuo klausimu. Vieni autoriai teigia, kad Konstitucija įtvirtino ir padėjo išlaikyti Lietuvos valstybingumą federacinėje Abiejų Tautų Respublikos valstybėje iki pat jos sužlugdymo. Kiti mano priešingai, kad Konstitucija visiems laikams ištrynė Lietuvos vardą iš Europos žemėlapių ir panaikino jos valstybingumą, pavertė ją Lenkijos karalystės provincija. Pavyzdžiui prof. habil.dr. Alfonsas Vaišvila straipsnyje „Ką norime atsiminti, atsimindami 1791 m. gegužės 3 d. Konstituciją?“ („Respublika“ 2021 m. spalio 19 d.) rašo, cituoja: „*Gegužės 3-iosios konstitucijos priėmimo dienos paskelbimą Lietuvai Atmintina diena, sunku pavadinti kitaip, kaip valstybingumo iškeitimą į Lenkijos provincijos statusą.*“ Žinoma, demokratinėje valstybėje kiekvienas autorius turi teisę laisvai reikšti savo idėjas ir pažiūras. Skaitytojo valia pritarti ar nepritarti vienai ar kitai nuomonei. Vis tik atsakant į čia iškeltą klausimą verta atsižvelgti ir pasigilinti ir į priešingos nuomonės Lietuvos ir užsienio šalių istorikų to laikotarpio istorinių aplinkybių vertinimą *de facto ir de jure* bei argumentus. Atsižvelgiant į tai galima konstatuoti, kad Gegužės 3-iosios Konstitucija ir jos sudedamosios dalys-konstituciniai įstatymai įtvirtino Lietuvos (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) vardą,

valstybingumą ir lygias teises Abiejų Tautų Respublikos valstybėje ir tai sudarė sąlygas jai gyvuoti iki pat šios valstybės sunaikinimo 1795 metais.

Prof. habil. dr. Mečislovas Jučas taip įvertino 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucijos ir Ketverių metų Seimo reformų laikotarpį: „*Konstitucija parodė galingą valstybės reformatorių mintį, jų patriotizmą ir pilietinį požiūrį į valstybės likimą. Konstitucija yra ir mūsų protėvių atlikta gili istorinė pamoka, Respublikos simbolis, netgi testamentas ateinančioms kartoms. Lietuva, jos miestai bei miesteliai ir netgi kaimas dar ilgai gyveno Gegužės 3 d. konstitucijos dvasia ir tai parodė savo dažnomis peticijomis caro valdžiai.*“ (<https://www.lrs.lt./sip/portal>). Tai patvirtina ir naujausias tyrimas – Richard Butterwick knyga „1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Abiejų Tautų Respublikos testamentas.“ (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021). Pridedama šios knygos autoriaus pratarinė.

PRATARMĖ

Šiuos žodžius itin malonu rašyti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 103-ųjų metinių proga. Šis įvykis natūraliai kelia klausimą: o kada Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nustojo egzistuoti? Nebūtų kuo džiaugtis, jeigu atsakymas būtų „1791 m. gegužės 3 dieną“. Tačiau ilgą laiką tarp Lietuvos istorikų šiuo klausimu vyravo būtent tokia nuomonė. Išties „Valdymo įstatymo“ tekstas šiuo požiūriu gali kelti šiek tiek abejonių. Tačiau būtent gerbiamas nepriklausomos tarpukario Lietuvos istorikas Adolfas Šapoka buvo pirmasis, supratęs, kad Gegužės 3-iosios konstitucija ir ypač „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimas“, visuotiniu pritarimu 1791 m. spalio 20 d. tapęs neatsiejama Konstitucijos dalimi, visame 1788–1792 m. Didžiojo seimo, lietuvių istoriografijoje įvardijamo Reformų arba Ketverių metų seimu, kontekste iš tikrųjų neištyrė Didžiosios Kunigaikštystės Lenkijos karalystėje. Priešingai, nuostabiai harmoningai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės statusas buvo sustiprintas per glaudesnę savanorišką dviejų skirtingų politinių bendruomenių, vadinamų tautomis, susijungimą į suvienytą 10 sąjungą, taip pat vadinamą tauta. Nuo to laiko tautų idėja gerokai pasikeitė. Šias įžvalgas Lietuvos ir Lenkijos istorikai bei konstitucijos žinovai iš naujo atrado po šalių suverenumo ir nepriklausomybės atkūrimo (dar kartą) 1989–1990 m. Tai atvėrė kelius daug kartų drauge švęsti šį nuostabų laimėjimą. Gegužės 3-iosios konstituciją parengė iškiliausi Abiejų Tautų Respublikos valstybininkai, išgryninę geriausias respublikoniškas savo šalies tradicijas ir papildę jas naudingiausiais užsienio parlamentinių monarchijų pavyzdžiais bei susieję su Apšvietos epochos politine mintimi. Konstituciją galima teisėtai vadinti pirmąja modernia Konstitucija Europoje. Maža to, ji liudija, kad Lenkijos-Lietuvos Respublika nežlugo dėl savo vidinių silpnybių. Priešingai, gyvybingumas, kuris matyti per jos spartų atsigavimą, tapo pavojingas jos kaimynėms – absoliutinėms monarchijoms – tiek geopolitiškai, tiek ideologiškai, todėl jos ir sunaikino savo varžovę drastiškai pakeisdamos Europos istorijos trajektoriją. Po dviejų šimtų trisdešimties metų ši Konstitucija vis dar gali įkvėpti tuos, kurie myli laisvę. Ši nedidelė knyga grindžiama tyrimais mokslininkų, kurių yra daug daugiau, negu randama nuorodose, kurios iš esmės padeda tik kaip citatų šaltinis. Didelė dalis pažangos, susijusios su mūsų žiniomis ir suvokimu, kokios vyko transformacijos Stanislovo Augusto (1764–1795) valdymo metu, buvo lietuvių mokslininkų pasiekta per pastaruosius tris dešimtmečius. Todėl man ypač malonu rekomenduoti kai kuriuos jų darbus literatūros sąrašė. Galiausiai norėčiau išreikšti didžiulę padėką Lietuvos istorijos institutui, kuris mane dažnai kviesdavo pasisvečiuoti Vilniuje, ir taip pat jo iškiliam direktoriui profesoriui Alvydui Nikžentaičiui už tai, kad ėmėsi išleisti šį mano darbą daininga lietuvių kalba.

Richard Butterwick 2021 m. vasario 16 d.